

La represa de l'educació activa durant el franquisme i Artur Martorell

JOSEP GONZÁLEZ-AGÀPITO

En la llarga galeria d'excel·lents mestres que conegué, Alexandre Galí no dubtà a conferir un lloc a part a Artur Martorell,¹ a qui definí com «un home d'una vibració humana singular i profunda».² En el món complex i dificultós que obrí el franquisme, la tasca i l'acció pedagògica d'Artur Martorell foren un element clau en la represa de la renovació pedagògica.³

Una de les tasques educatives més rellevants de Martorell fou la transformació de les Escoles Domènech, una típica i discreta escola tradicional del barri de Gràcia, en un dels més vigorosos i engrescadors centres educatius del municipi barceloní, on els alumnes, fills de famílies treballadores, trobessin «estímul formatius i els beneficis d'una educació activa, efectiva, social i estètica. El propòsit fou fer-ne una

1. Nascut a Barcelona el 1894 en una família menestral, quan tenia dotze anys fou becat per l'Ajuntament per estudiar l'Escola de Mestres de Joan Bardina, on no aprengué, sinó que visqué l'educació activa, una experiència positiva que marcà el seu pensament i la seva acció pedagògica de per vida. Prova d'això fou que Martorell, amb altres dos exalumnes, van elaborar la primera monografia sobre Joan Bardina i l'Escola de Mestres: MARTORELL, A.; CASSASAS, E.; PARONELLA, J., *Joan Bardina i Casterà. Dades biogràfiques recollides per alumnes de l'Escola de Mestres*, Barcelona, 1959, una publicació multicopiada que es conserva a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. Obtingué paral·lelament el títol oficial de mestre elemental i, el 1914, el de grau superior. Treballà en centres pedagògicament avançats i vinculats a la cultura catalana, com les Escoles de Districte Sisè i les Escoles Catalanes de la Sagrada Família de Barcelona i Vallparadís de Terrassa, que dirigia Alexandre Galí. Participà a les Escoles d'Estiu que des de 1914 organitzà la Mancomunitat de Catalunya, i al Curs Internacional Montessori que dirigí la mateixa creadora del mètode el 1916.

2. GALÍ, Alexandre, «Presentació d'Artur Martorell», text escrit per a un projecte de llibre que no es realitzà i publicat a CÒNSOL, Isidor (ed.), *Centenari Artur Martorell. 1894-1994*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p. 5.

3. Sobre la vida i obra d'Artur Martorell vegeu DEFIS I PEIX, Otilia. *Artur Martorell, l'home*, Barcelona. Societat Catalana de Pedagogia - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

veritable escola nova popular i ciutadana».⁴ Entre 1919 i 1930 Martorell és director d'aquella escola. Durant aquests anys participà en la reorganització de l'Escola Professional Narcís Muntoriol i fou professor dels Estudis Normals de la Mancomunitat. També infongué un innovador plantejament actiu i decididament educatiu a les colònies municipals d'estiu de Calafell i Tossa.⁵ El 1930, Martorell fou cridat per aquell excel·lent polític pedagògic que fou Manuel Ainaud a participar en les tasques de gestió i política educatives de la modelica obra escolar de l'Ajuntament de Barcelona. Com afirma Jordi Monés, tot apunta que Martorell fou la mà dreta d'Ainaud en l'acció educativa de l'Ajuntament barceloní d'aquells anys i que n'assegurà la continuïtat després de la mort de Manuel Ainaud el desembre de 1932.⁶

També fou secretari i professor del Seminari de Pedagogia impulsat aquell any per Joaquim Xirau a la Universitat de Barcelona. Durant l'època republicana fou professor de llenguatge a l'Escola Normal de la Generalitat. El 1934 publica els dos primers volums de «Selecta de Lectures»,⁷ que esdevindria tot un referent de la modernització de la didàctica de la llengua i la lectura en el seu moment, i especialment durant el franquisme i la resta del segle xx.⁸

El 1936 i durant la Guerra Civil Martorell defensa l'obra escolar de l'Ajuntament barceloní davant la voluntat d'assimilar-la per part del Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU), que acusa l'obra educativa municipal de reaccionària.⁹

Amb l'ocupació de Barcelona pels franquistes, el 1939, és destituït i empresonat a la Presó Model, on es dedica a ensenyar un bon grup de presos.

La vida d'Artur Martorell està marcada, partida, per la brutalitat de la Guerra Civil de 1936-1939. L'horror, la inhumanitat i l'odi eren el pa de cada dia. En l'inèdit dietari redactat pel mestre aquells anys amb el significatiu títol d'*Al marge de la tragèdia*, amb una lúcida premonició escriu: «Quantes calamitats, Senyor: la guerra i la

4. MARTORELL, Artur, *Cómo realizar prácticamente una escuela nueva*, Barcelona. Nova Terra, 1965, p. 62.

5. Vegeu MARTORELL, Artur, *La Colònia escolar «Turissa»*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1932. I també JUNCOSA, Magda et al., *Colònies de Vilamar: una aventura pedagògica (1922-1936)*, Barcelona, Efadós, 2022. Amb anterioritat: BONETA I CARRERA, Martí, *Llums a la Vall Fosca: memòries d'Artur Martorell de les colònies escolars a Capdella (1917 i 1918)*, Tremp, Garsineu, 2017.

6. MONÉS, Jordi, «Artur Martorell a l'Ajuntament de Barcelona» a UNIVERSITAT DE BARCELONA, *Actes del Col·loqui universitari Artur Martorell, educador del nostre temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1995, p. 261-263.

7. MARTORELL, Artur, *Selecta de Lectures*, Barcelona, Gustau Gili 1935-1937. Els tres volums de l'obra són dedicats respectivament a «1: Les plantes. Els animals. Els elements», «2: La mar. La plana. La muntanya.», i «3: Els pobles. Les ciutats. Els homes».

8. NAVARRO, Maria Pilar, «Escola Nova: una nova pedagogia de la lectura a Catalunya», *Educació i Història: Revista d'Història de l'Educació*, núm. 22 (2013), p. 77.

9. MONÉS, Jordi, «Artur Martorell a l'Ajuntament de Barcelona», a UNIVERSITAT DE BARCELONA, *Actes del Col·loqui universitari Artur Martorell, educador del nostre temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1995, p. 263.

destrucció de les vides i hisendes que comporta és horrible, però jo no sé si és més horrible encara la destrucció i enrunament moral que d'ella es deriva. Jo diria que sí, que aquest és el mal pitjor».¹⁰ Efectivament, la realitat confirmà els seus temors.

Uns dels objectius de la dictadura franquista fou el desmantellament del moviment pedagògic renovador i la persecució i la repressió dels seus membres. Com passava en altres dictadures coetànies europees, no es podia permetre una escola que aspirés a fomentar el sentit crític, la democràcia i la tolerància.

SALVAR UNA ESCOLA PÚBLICA DIGNA I DE QUALITAT. L'OBRA PEDAGÒGICA A L'AJUNTAMENT DE BARCELONA ENTRE 1940 I 1962

El 1940, Artur Martorell pot retornar a la seva feina al Negociat de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona. L'octubre d'aquell any, sent alcalde Miquel Mateu, treballa amb el ponent de Cultura Tomàs Carreras Artau, antic membre destacat de la Lliga i catedràtic d'Ètica, des de 1912, de la Universitat de Barcelona. Carreras Artau, un d'aquells cultes catalanistes dins el franquisme, empenyé una àmplia obra cultural que dotà de noves i importants institucions de cultura la ciutat i Catalunya, així com de notables museus, o creant l'orquestra simfònica, tasques en les quals Martorell col·laborà estretament.

Artur Martorell, actuant amb pragmatisme, mirà de mantenir en allò que va ser possible l'esperit de l'obra educativa heretada dins el marc educatiu establert pel franquisme. Carreras i Martorell lluitaren, el 1945, per mantenir les escoles municipals, evitant la seva absorció per l'Estat i la seva conversió en *escuelas nacionales* a què obligava la legislació educativa del *Nuevo Estado*.¹¹ La protesta contra aquesta absorció fou immediata. José M. de Albert, baró de Terrades i alcalde per designació personal de Franco, envià una carta contundent i extensa a Romualdo de Toledo, promotor d'aquella legislació.¹² Probablement, Martorell participà en la confecció de l'argumentari de defensa de les escoles municipals.¹³ Finalment,

10. *Al marge de la tragèdia*. Ms. C.1.2-03.1.Ms. Arxiu Martorell. Biblioteca de Rosa Sensat.

11. Promoguda per Romualdo de Toledo, qui en la seva defensa argumentà que al *Nuevo Estado* li calia absorbir les escoles municipals, especialment les basques i les catalanes «por la sencilla razón [...] que fue precisamente en las escuelas de estas regiones donde más daño se hizo a la unidad de la Patria». *Boletín Oficial de las Cortes Españolas*, núm. 112, p. 2354. Vegeu la «Ley sobre Educación Primaria de 17 de julio de 1945», *Boletín Oficial del Estado*, núm. 199, 18 de juliol de 1945, p. 385-416.

12. Carta reproduïda íntegrament a VENTALLÓ, Joaquim, *Les escoles populars ahir i avui*, Barcelona, Nova Terra, 1968, p. 10-15.

13. La missiva fa pensar en la intervenció de Martorell, car recull com en l'obra escolar de l'Ajuntament de Barcelona «los amantes de la pedagogía nacional» veuran l'esforç en dotar la ciutat d'escoles senzilles i amables amb tot el caliu i l'efecte d'una llar familiar, amb material pedagògic de gran qualitat i servides per un professorat intel·ligent i entusiasta perfectament compenetrat amb l'obra. També s'hi parla de les emissions radiofòniques escolars iniciades aquell any per Martorell.

les escoles restaren sota el règim municipal. No sols es tractava de preservar uns centres educatius experimentals d'alta qualitat, com ara l'Escola del Mar, sinó de procurar que fossin escoles públiques i municipals. Una visió de l'educació pública ben diferent de la del mateix Romualdo de Toledo, que dos anys abans havia afirmat al paranimf de la Universitat de Barcelona que «en las escuelas nacionales solo deben aceptarse los niños hijos de padres pobres que no pueden pagar su colegio a sus hijos. Los hijos de los padres que puedan pagarles los estudios que vayan a los colegios de pago».¹⁴ Paraules que auguraven la identificació de l'escola pública com l'escola dels pobres, i també una pregona pobresa de recursos per a aquestes escoles i per al seu magisteri, ahora que es multiplicaven i es prestigiaven socialment les escoles religioses.

El 1945 reprèn els programes de ràdio adreçats a les escoles des de Ràdio Barcelona, una de les facetes més singulars de Martorell. Singulars tant per la seva capacitat d'animació cultural com pels dotze anys d'emissions setmanals realitzades a través del mitjà de comunicació de més abast social de l'època i, per això, estretament controlades per la censura. Basades en un centre d'interès o en l'actualitat, les emissions eren seguides per milers d'infants de les escoles municipals i privades.¹⁵ A cada emissió hi havia una part de realitzacions pràctiques i una il·lustració musical adient. Una mostra de com Martorell veia en la música i el cant unes eines importants per a la formació de la personalitat ja que, malgrat el clima social del franquisme, contribuïen a obrir l'esperit i la sensibilitat dels infants, car la finalitat de la música «és donar una educació que beneficiï l'ànima».¹⁶

Dins les migrades possibilitats de la situació política, encetà la tasca de donar suport al magisteri i al professorat a través de l'Institut Pedagògic Municipal, que el 1954 es convertí en l'Institut Municipal d'Educació (IME), del qual esdevindria director. Inspirant-se en realitzacions del Consell de Pedagogia de la Mancomunitat de Catalunya,¹⁷ anà creant elements que serien de gran ajut per al moviment de la renovació pedagògica resistent, amb iniciatives com ara conferències i cursos formatius per a mestres. Entre aquestes accions destaca la creació de la Biblioteca Pedagògica, la més rellevant del país en el seu camp, la qual posà els educadors en contacte amb propostes i realitzacions de referència de l'Escola Nova,

14. «Clausura de la Exposición Escolar Provincial. Acto presidido [...] por el Director General de Primera Enseñanza», *La Vanguardia Española*, 11 de juliol de 1943.

15. MARTORELL, Artur, «Una experiencia radioescolar en Barcelona», *Bordón*, núm. 78-79 (1958), p. 385-394.

16. MARTORELL, Artur, *Una experiència d'educació musical*, conferència, 18 de juny de 1965. Ms. Arxiu Martorell. Biblioteca de Rosa Sensat.

17. Vegeu la carta a Lluís Nicolau d'Olwer. Arxiu Artur Martorell. Reproduïda a DEFIS I PEIX, Otilia, *Artur Martorell, l'home*, Barcelona, Societat Catalana de Pedagogia — Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 177.

però també amb les coetànies. La biblioteca arribà a comptar amb una vuitantena de revistes pedagògiques, especialment franceses, alemanyes i italianes. Era tota una finestra oberta a l'exterior, evidentment dins els marges que permetia la censura franquista. I també, com he dit, amb un extraordinari conjunt de programes radiofònics que oferiren orientació a mestres i famílies, així com propostes didàcticament modèliques.

En el desert pedagògic del franquisme, l'Institut Municipal d'Educació, a través de les seves activitats, fou un element clau per a la recuperació del moviment de renovació pedagògic català, especialment pel que fa a la fonamentació teòrica, car posava els educadors en contacte amb realitzacions educatives d'avantguarda que es produïen a escala internacional, un fet que en aquells anys grisos era un element important a l'hora de mantenir la renovació pedagògica que animava un bon grapat d'escoles coetànies. Així, l'IME procurà una formació a mestres i educadors inquiets arrelada en la pedagogia activa i la psicologia evolutiva, al marge de la pedagogia oficialista del règim. L'Institut mantenia comunicació i intercanvis amb el Bureau International d'Education de la UNESCO, entre altres organismes. La vàlua de la tasca de Martorell i Bisbal li valgué, el 1951, el nomenament com a Officier de l'Académie de la République Française.

Durant l'època de l'alcalde Josep Maria Porcioles, un home ben relacionat amb l'almirall Carrero Blanco, mà dreta de Franco en el govern, el predomini de sector falangista en l'àrea de cultura de l'Ajuntament de Barcelona comportà la cessió de les escoles municipals a l'Estat. Aquest reforçament de les polítiques falangistes en l'àmbit municipal segurament tenien la causa en la creixent contestació al règim franquista des d'àmbits culturals i educatius, que trobaven una expressió molt significativa en el món universitari barceloní.

La vella aspiració falangista de posar aquelles escoles de qualitat i amb un nombre reduït d'alumnes per nivell sota el règim comú de les *escuelas nacionales* es feu realitat el 1967, tot i l'oposició de destacades entitats cíviques i culturals de Barcelona. Martorell defensà l'autonomia de gestió i la permanència de la notable obra escolar de l'Ajuntament de Barcelona, fet que li costà el càrrec i que fos traslladat, en represàlia, al Negociat de Cementiris el 1962, dos anys abans de jubilar-se.¹⁸ En aquest lloc, seguint la màxima de l'*obra ben feta*, dugué a terme una tasca important de reorganització, modernització i prospectiva del servei municipal de cementiris. Tot i que, com testimonia Jaume Ministral, «la fúria contra Martorell era gran» des de feia temps entre els sectors falangistes de l'Ajuntament barceloní.¹⁹

18. VENTALLÓ, Joaquim, *Les escoles populars ahir i avui*, Barcelona, Nova Terra, 1968, p. 15-34.

19. MINISTRAL MASIÀ, Jaume. *Nosaltres, els mestres*, Barcelona, Pòrtic, 1980, p. 360.

Malgrat tot, continuaria la seva tasca de formació a través de conferències, classes i articles.

L'ESCOLTISME COM A LLAVOR PER LA RENOVACIÓ DEL PAÍS

En ple franquisme, Artur Martorell valorava que l'escoltisme era «la millor escola de civisme, d'educació de la personalitat i del caràcter; és una escola oberta d'amor i de col·laboració amb el proïsme».²⁰

Tot i que l'oficial Frente de Juventudes era l'única organització permesa, el 1948 ja existien vint-i-un agrupaments escoltes a Catalunya. Malgrat que la majoria eren vinculats a l'Església catòlica, patiren assalts violents per part de falangistes, com ara el sofert amb incendi inclòs per l'agrupament escolta Mare de Déu de Montserrat, del qual eren membres dos fills de Martorell,²¹ o l'assalt i les agressions a un campament escolta al Montnegre el 1954.²² Un dels eixos de retrobament del moviment escolta fou Antoni Batlle, un eclesiàstic que durant l'exili havia conegut els plantejaments de l'escoltisme suís i francès. A la seva mort, Artur Martorell, des de la seva experiència en l'educació en el lleure, mirà de dotar d'una base teòrica i pràctica el moviment, especialment per mitjà de la formació dels seus joves caps, procurant dotar-los dels principis de l'educació activa i d'uns coneixements bàsics de la psicologia de la infància i l'adolescència.

L'activisme i el compromís personal escolta, des d'uns ideals de justícia, llibertat i civisme, eren per a Martorell una eina de transformació de Catalunya en ple règim franquista, veient clar que «es tracta d'una regeneració nacional per una educació individual», ja que l'escoltisme porta el noi «a enfrontar-se a una gran quantitat de problemes pràctics que obliguen a espavilar-se i a posar en joc totes les potències i coneixements que fan viure allò que sovint a l'escola és lletra morta: autogovernar-se».²³ El moviment escolta havia de portar a fer ciutadans i ciutadanes compromesos amb criteri propi i amb llibertat de consciència com la millor forma de combatre el dirigisme i la manipulació ideològica que imposava la dictadura sobre el país i la seva gent.

20. MARTORELL, A., *Notes sobre l'escoltisme*, Ms. Arxiu Martorell. Biblioteca de Rosa Sensat. 30 de maig de 1960.

21. PEDRALS, Ricard, «Artur Martorell i l'escoltisme», a UNIVERSITAT DE BARCELONA, *Actes del Col·loqui universitari Artur Martorell, educador del nostre temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 232-233.

22. BASTARDES, Ramón, «Reorganització i expansió de l'escoltisme a Catalunya», a EFFENTERE, Henri van, *L'escoltisme*, Barcelona, Edicions, 62, 1963, p. 9.

23. MARTORELL, A., *Notes sobre l'escoltisme*, Ms. Arxiu Martorell. Biblioteca de Rosa Sensat. 30 de maig de 1960.

UNA APORTACIÓ DIDÀCTICA PER MANTENIR LA LLENGUA

Des de 1919 en què Martorell i Pompeu Fabra es conegueren, compartien amistat i un interès comú per la llengua catalana. Sota la revisió d'aquest darrer i conjuntament amb Emili Vallès, anà bastint eines didàctiques per facilitar l'aprenentatge del català, aplegades en els *Exercicis de gramàtica catalana*, publicats entre 1927 i 1929.²⁴ Sota el pseudònim de Jeroni Marvà, ambdós publicaren el *Curs pràctic de gramàtica catalana* entre 1932 i 1934, el qual fou reeditat el 1968 i serví de pauta didàctica per a l'aprenentatge del català a escoles i cursos de català.²⁵

La lectura tenia per a Artur Martorell «un valor formatiu en ella mateixa, com a coneixement instrumental indispensable per al desenvolupament de llenguatge i de judici del nen per tal d'obrir la seva ment al coneixement i l'amor del món que el volta [...] formal, humà i fenomenològicament». Visió que trametia als mestres dels anys seixanta, i que fou recollida per les escoles actives que anaven florint arreu del país. D'aquí que els llibres escolars del pedagog i gramàtic Martorell, fins i tot els d'abans de la guerra, fossin utilitzats en aquelles escoles. Tant és així que els tres volums de la «Selecta de Lectures» foren reeditats, el 1968, per l'Editorial Teide poc després de la mort de l'autor. Són llibres d'iniciació literària que volen tant trametre als infants valors estètics i humanístics com ajudar-los a perfeccionar-se en la llengua catalana, i que esdevindran eines útils a les escoles actives i catalanes que aniran sorgint al Principat durant el franquisme. Per al cada cop més nombrós alumnat d'aquelles escoles, Artur Martorell redactà *Guiatge: per a parlar i escriure bé en català*, també publicat pòstumament, el 1968. De la seva qualitat didàctica en parlen les nombroses edicions que tingué aquesta obra.²⁶

LA PEDAGOGIA D'ARTUR MARTORELL

Per Artur Martorell dedicar-se a l'educació és la manera més alta de fer política, de contribuir positivament a construir la societat. Ser mestre és per Martorell una ètica (regenerar la societat), basada en un gest d'amor: estimar la infància. Per això entén que la finalitat de l'escola és contribuir a establir el regnat de la justícia i l'amor entre tota la humanitat.²⁷ Alhora, aquest plantejament és conseqüència del compromís que sent com a cristià de treballar pel desenvolupament i la

24. MARVÀ, Jeroni (pseudònim de MARTORELL, A i VALLÈS, Emili), *Exercicis de gramàtica catalana*, Barcelona, Barcino, 1927-1929.

25. MARVÀ, Jeroni (pseudònim de MARTORELL, A i VALLÈS, Emili), *Curs pràctic de gramàtica catalana*, Barcelona, Barcino, 1932 (2a ed.), Barcelona, Barcino, 1968.

26. MARTORELL, A., *Guiatge: per a parlar i escriure bé en català*, Barcelona, Hogar del Libro, 1968 (amb 15 edicions fins el 1985).

27. MARTORELL, A., *Cómo realizar prácticamente una escuela nueva*, Barcelona, Nova Terra, 1965, p. 10.

llibertat de la persona i de la societat, sigui en democràcia, sigui sota règims autoritaris.²⁸ Aquest sentit humanista i transcendent de fer educació que té Martorell s'acompleix fent una referència contínua a la naturalesa i a l'experiència, que el porta a fugir de tot apriorisme i de tot doctrinarisme. Artur Martorell veu l'educació com un procés d'adaptació determinat pel medi. Afirmar que, «si l'escola ha de ser un aprenentatge de la vida, fem que l'escola sigui la mateixa vida. És a dir, que tingui cor i bategui, que emocionï, que entristeixi, que s'alegri, que celebri festes i plori dols».²⁹

Un dels elements més preuats d'aquesta educació és fer persones. Així, reclama dotar els educands de sentit crític. Aquest sentit crític és la font de la llibertat i de la responsabilitat personal, que ha de fer dels educands membres actius d'una societat democràtica. L'educació, per Martorell, no és mai una cosa imposada. No va de fora a dintre, sinó de dintre a fora. És el noi o el jove qui ha de fer la seva pròpia educació. Als educadors els toca preparar-li el camí, és a dir, deixar-li pas.

Conformà Martorell la seva pedagogia sobre una reflexió crítica de la seva praxi educativa. Tenint a l'horitzó la finor didactista de Montessori, la proposta d'escola de treball de Kerschensteiner, el plantejament globalitzador de Decroly i la concepció funcional de l'educació de Claparède.³⁰

Alexandre Sanvisens veia en Artur Martorell un dels millors exemples de caràcter de la pedagogia catalana en el segle xx, ja que participa del sentit humanista, naturalista, empíric i crític que la caracteritza.³¹

L'abril de 1967 morí. Dos anys després fou creada la Fundació Artur Martorell, dedicada a contribuir a la formació dels professionals de l'educació, sostenir el segon moviment de renovació pedagògica, especialment l'Escola de Mestres Rosa Sensat, i a conservar l'important fons documental del mestre. En fou el primer president Antoni Badia i Margarit.³²

28. BADIA I MARGARIT, Antoni Maria, «La dimensió cristiana d'Artur Martorell», a UNIVERSITAT DE BARCELONA, *Actes del Col·loqui universitari Artur Martorell, educador del nostre temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 53-58.

29. MARTORELL, A., *Com deu ésser l'escola primària de Mataró*, p. 10 i 29. Ms. 1917? Arxiu Martorell. Biblioteca de Rosa Sensat.

30. Sobre la pedagogia i els posicionaments educatius d'Artur Martorell vegeu GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep, «Artur Martorell, educador» a AINAUD, Josep Maria et al., *Artur Martorell i Bisbal (1894-1967)*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 1995, p. 85-114.

31. GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep, «L'ideari pedagògic d'Artur Martorell», a UNIVERSITAT DE BARCELONA, *Actes del Col·loqui universitari Artur Martorell, educador del nostre temps*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 24.

32. MORAGAS, Ramon, «20 anys de la Fundació Artur Martorell», *Perspectiva Escolar*, núm. 149 (1990), p. 56-57.